

Socjalistyczne miasto „Nowy Charków”: Dziedzictwo urbanistyki z okresu modernizmu socjalistycznego na Ukrainie

Ievgeniia Gubkina

Ośrodek Historii Miast Europy Środkowej i Wschodniej we Lwowie

Wprowadzenie

W światowej historii budownictwa miejskiego miasto socjalistyczne (po ukraińsku *sotsmisto*, w tłumaczeniu polskim *socmiasto*)¹ jest niewątpliwie unikalnym zjawiskiem, tym bardziej że powszechnie występowało jedynie w ZSRR w okresie powojennym. W *socmieście* jak w soczewce skupiały się najbardziej radykalne idee architektury modernistycznej, odzwierciedlające komunistyczne proklamacje i obietnice. Jest jeszcze druga strona tego zjawiska – wszystkie *socmiasta* mają sporo wspólnego z modernizmem międzywojennym i socjaldemokratycznymi ideami osadnictwa Europy Zachodniej² i Wschodniej³. W niektórych przypadkach widoczne są wpływy ideologii nie tylko marksistowskiej, ale również fordowskiej. Priorytety, wynikające z wymuszonej przez komunizm industrializacji okresu międzywojennego, postawiły przed sowieckimi architektami modernistycznymi (konstruktywistami) kolejne zadanie strategiczne, jakim było stworzenie nowego rodzaju osiedla. Miało być jednolite i stanowić część przedsiębiorstwa, przeznaczone dla wszechstronnego człowieka przyszłości, pochłoniętego kolektywizmem, cechującego się maksymalną wydajnością pracy i z całkowicie zsocjalizowanym życiem codziennym. Dobrze znane są takie *socmiasta* jak Magnitogorsk i Nowokuźnieck w Rosji, Zaporoże, Kramatorsk czy Krzywy Róg na Ukrainie. Opublikowana w roku 1930 książka pt. *Sots-gorod: Problem budowy miast socjalistycznych* stała się dziełem klasycznym. Jej autor oraz twórca teoretycznej koncepcji *socmiasta* to Nikolay Milyutin, socjolog i komisarz ludowy do spraw finansów ZSRR. Sama książka jest podsumowaniem doświadczeń projektów urbanistycznych w ZSRR i miała ogromny wpływ na

tworzenie, rozwój i praktyczne wdrożenie takiej właśnie typologii miasta.

Jednak wraz ze zmianą kierunku politycznego, koncepcja *socmiasta* zebrała sporo głosów krytycznych w przedwojennym ZSRR. Budowę większości miast zawieszono lub kontynuowano w wersji zmodyfikowanej zgodnie ze stylem „klasyki totalitarnej”, czyniąc odstępstwa w stosunku do oryginalnego projektu architektonicznego. W tym samym czasie większość robotników nadal mieszkała w nieludzkich warunkach – w zimnych lub niedogranych barakach. Brakowało infrastruktury socjalnej i transportowej, mieszkań czy nawet żywności i lekarstw. Pod koniec lat trzydziestych ubiegłego wieku i w pierwszych latach po wojnie urbanistyka sowiecka upodobała sobie kolejną koncepcję miasta socjalistycznego, która poza podobieństwem nazwy miała całkiem inne znaczenie i charakterystykę.

Zjawisko *socmiasta* ponownie przyciągnęło uwagę badaczy i praktyków w okresie tzw. odwilży z lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Obecnie, tematem sowieckich miast socjalistycznych zajmują się szczególnie Mark Meerovich, Evgeniya Konyshcheva, Yulia Kasenkova, Vadim Aleshin, Thomas Flierl, Dmitrii Khmelnytsky, Christina Crawford i Roman Lyubavsky.

Idea budowy

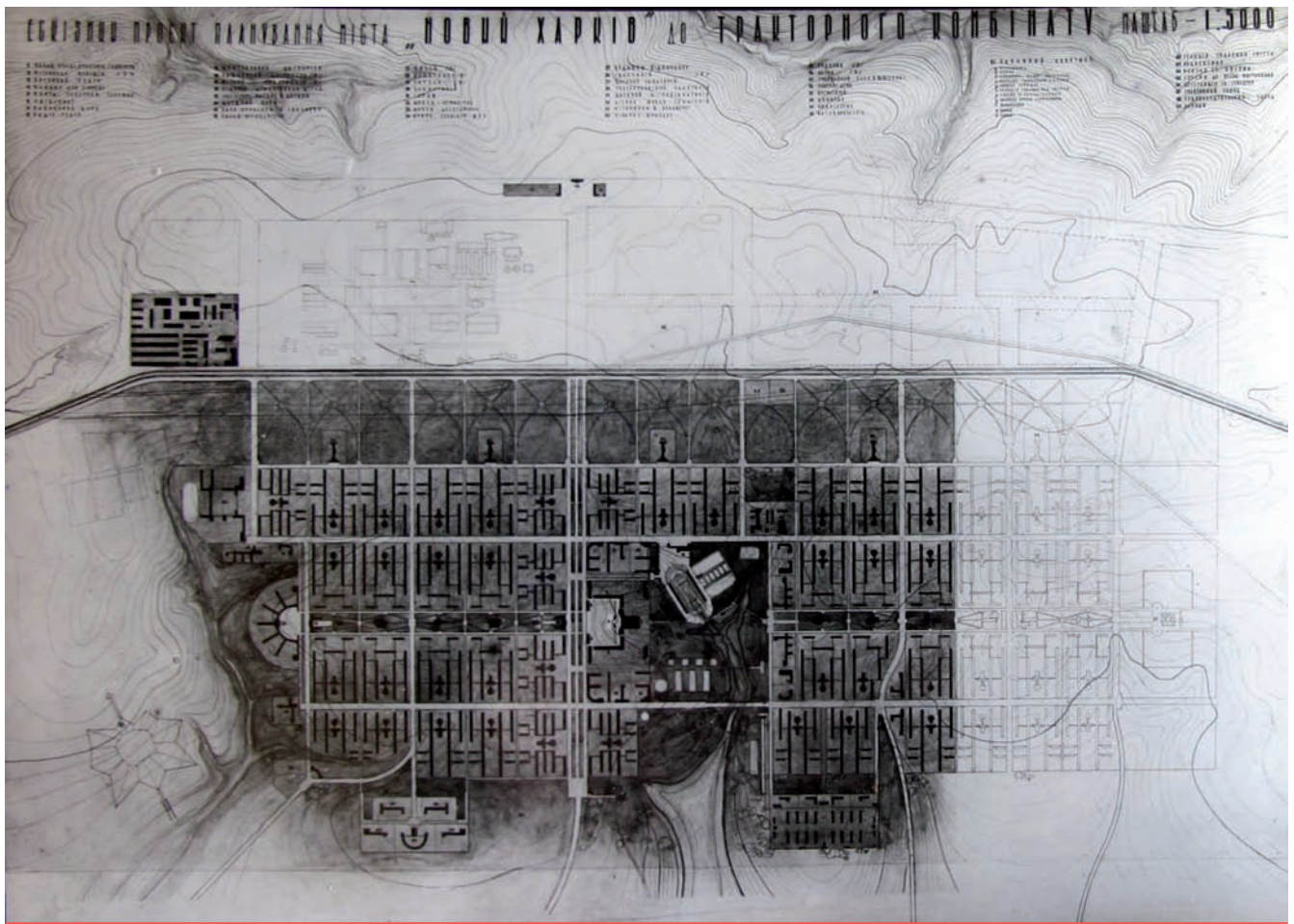
„Nowy Charków” – miasto satelita charkowskich zakładów produkcji traktorów – o nazwie *Kharkijewskij Traktornyj Zawod* (w skrócie *KhTZ*⁴) – stanowi ikoniczny przykład *socmiasta* na Ukrainie. Wybór tego miasta do realizacji tak ambitnego projektu nie był przypadkowy. Po rewolucji październikowej w roku 1919 Charków stał się stolicą Ukrainy sowieckiej, jednak w roku 1934 utracił tę pozycję na rzecz Kijowa. Uzyskanie tego strategicznie i politycznie ważnego statusu pociągnęło za sobą dynamiczny rozwój gospodarczy i szybki wzrost we wszystkich sektorach nauki, kultury i sztuki Charkowa. Ponadto dzięki *boomowi* budowlanemu Charków stał się ośrodkiem kreatywności, przyciągającym architektów i awangardowych

1. Miasta socjalistyczne - dzielnice mieszkaniowe i wyodrębnione osiedla zbudowane od początku z przeznaczeniem dla pracowników przedsiębiorstwa zgodnie z wcześniej zaprojektowanym wielofunkcyjnym planem. W literaturze rosyjskojęzycznej występuje pod pojęciem *sotsgorod*. W dalszej części referatu stosuje się polskie tłumaczenie słowa *sotsmisto*, a więc *socmiasto*.

2. Brenne Winfried, *Bruno Taut: Master of Colourful Architecture in Berlin*, Berlin: Braun 2008.

3. Pokluda Zdeněk, *Bata's Zlin - Building an Industrial and Garden City (1906-1943)*, Second Edition, Zlin: The Thomas Bata Foundation 2015.

4. W języku ukraińskim - Charkówskyi Traktornyj Zavod

1. Plan generalny socjalistycznego miasta „Nowy Charków”, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1929-1930 (źródło: Centralne Państwowe Archiwum i Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy, F.8, op.1, spr. 259)

artystów. Niemniej ważny był przemysłowy i ukształtowany przez historię charakter miasta. Industrializm Charkowa był wynikiem pierwszej rewolucji przemysłowej z drugiej połowy XIX wieku oraz reform przeprowadzonych w imperium rosyjskim na początku XX wieku. W okresie industrializacji założeniem pierwszego planu pięcioletniego było stworzenie silnej bazy przemysłowej w Charkowie. W tamtym okresie powstały najważniejsze „giganty przemysłowe” – przede wszystkim przemysł metalurgiczny, maszynowy i wojskowy.

Wszystkie te czynniki sprzyjały rozwojowi intensywnej dyskusji teoretycznej i praktycznej na temat mieszkalnictwa i osiedli socjalistycznych dla klasy robotniczej Charkowa. Była ona początkiem trendu, który przyjął się w całej sowieckiej Ukrainie. Wzniesione w latach dwudziestych pierwsze osiedla robotnicze i kwartały mieszkalne dla pracowników reprezentują różne koncepcje budownictwa miejskiego, zaprojektowane przez architektów pracujących w Charkowie. Są to: osiedle fabryki lokomotyw w Charkowie autorstwa architekta Viktora Trotsenko, osiedle mieszkaniowe *Promin* projektu architektów Vegmana i Lymara, osiedle *Artem* oraz szereg innych⁵. Wczesne koncepcje planistyczne, które powstały w latach 1925-1929 przewidywały budowę kilku przemysłowych miast satelitarnych wokół Charkowa. Wśród nich najbardziej znanym był projekt miasta satelitarnego dla Charko-

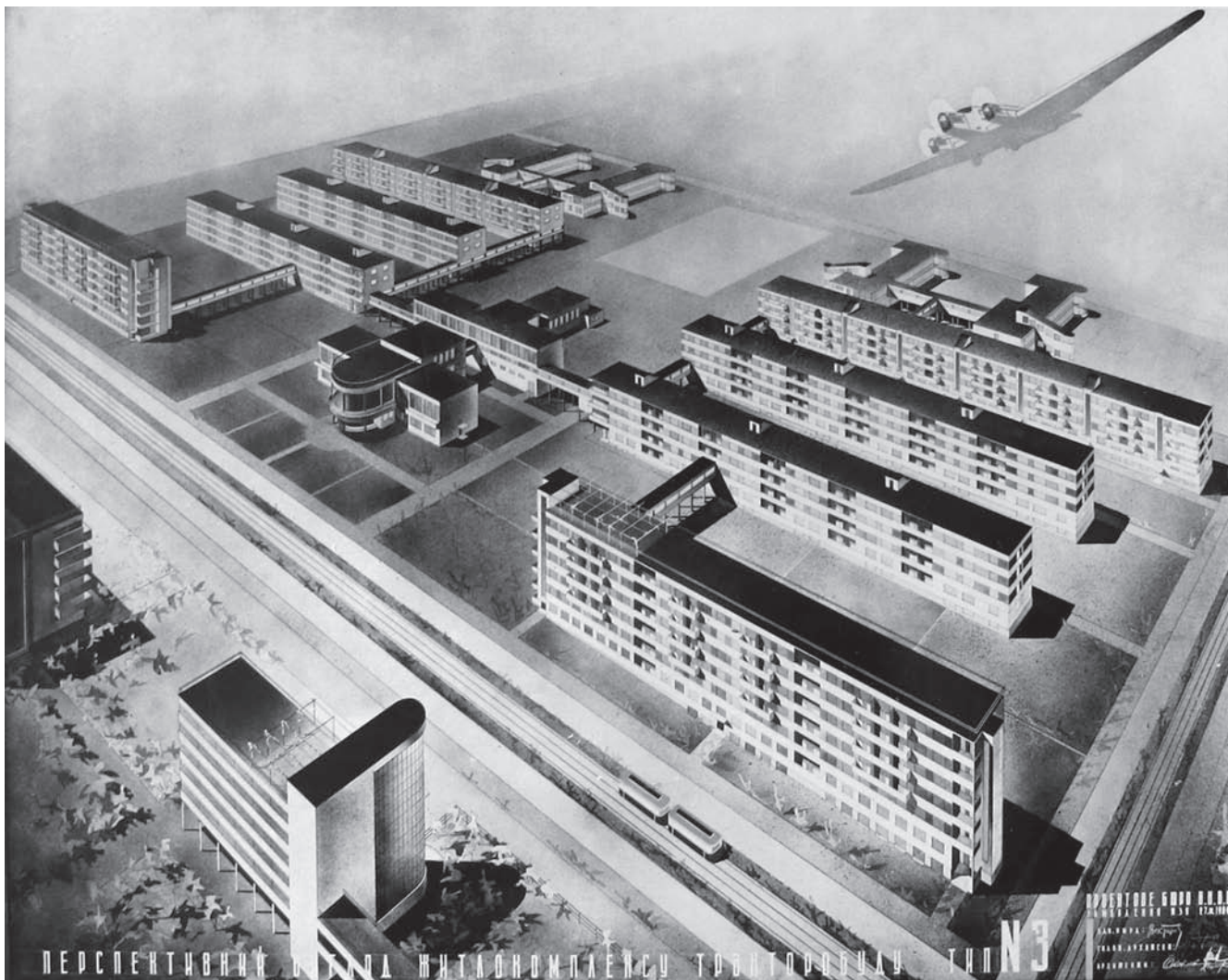
wa, nazwany „Nowy Charków”, stworzony dla jednego z sowieckich gigantów przemysłowych – *KhTZ. Traktorobud*⁶ zajmuje szczególne miejsce w historii i legendzie Charkowa, w mediach, sztuce i propagandzie na Ukrainie sowieckiej ale też w całym ZSRR. *Traktorobud* był jednym z najbardziej gloryfikowanych „Wielkich projektów”, jakie powstały w pierwszych planach pięcioletnich. Decyzję o zaprojektowaniu i budowie *KhTZ* podjęto w roku 1929, a w październiku 1930 zakład już działał⁷. Dzisiaj można powiedzieć, że niedokładnie zbadano rolę amerykańskich inżynierów, managerów i projektantów w tym projekcie. Równie niewiele napisano o amerykańskich technologiach, a szczególnie o korporacji Henry’ego Forda i biurze projektowym Alberta Kahna i ich udziale w planowaniu i uruchamianiu procesów produkcyjnych *KhTZ*.

Warto jednak zauważyć, że proces projektowania oraz budowy miasta socjalistycznego i osiedli dla klasy robotniczej przyciągał sporo uwagi prasy i krytyków. Budując dobrej jakości osiedla i nowe dzielnice robotnicze starano się udowodnić, że partia spełnia swoje obietnice i zobowiązania, ponieważ w przeciwieństwie do korporacji kapitalistycznych i właścicieli fabryk z okresu przed rewolucją robotnicy nie są wykorzystywani. W związku z tym w latach 1929 - 1930 biuro projektowe przy ministerstwie spraw wewnętrz-

6. Traktorobud - proces planowania i budowy Charkowskich Zakładów Produkcji Traktorów (*KhTZ*).

7. Kaljuzhnaja N.K., Majstrenko L.F., Onishhenko V.K., Pahnin E.I., Jepshtejn A.I., *Istoriya Har'kovskogo traktornogo zavoda im. Ordzhonikidze. Sbornik dokumentov i materialov. Tom 1, 1930 - ijun' 1941 (Historia Fabryki Traktorów Ordzhonikidze Charków. Zbiór dokumentów i materiałów. Tom 1, 1930 - czerwiec 1940)*, Charków 1960, s. 5, 11.

5. Lejbfrejd A.Ju., Poljakova Ju.Ju., *Har'kov. Ot kreposti do stolicy: Zametki o starom gorode (Charków. Od fortycy do stolicy: Zapiski ze starego miasta)*, Charków: Folio 1998, s. 291.

2. Widok perspektywiczny na zhytlokombinat, „Typ 3”, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1929-1930 (źródło: Centralne Państwowe Archiwum i Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy, F.8, op.1, spr. 259)

nych stanowiące część Komisariatu Ludowego Spraw Wewnętrznych [NKWD] w rekordowym tempie zaprojektowało *socmiasto* „Nowy Charków”. Miało tam zamieszkać od 113 000 do 140 000 osób. Zaplanowano pełen wachlarz usług kulturalnych i publicznych. Profesor Pavlo Fedotovych Alyoshin⁸, członek Kijowskiej Akademii Architektury, został zaproszony do poprowadzenia tego projektu. Pavlo Alyoshin zajmuje specjalne miejsce w historii architektury ukraińskiej. Jeszcze przed rewolucją Alyoshin odnosił sukcesy jako architekt i cieszył się ogólnym szacunkiem. Po rewolucji udało mu się utrzymać niepodważalny autorytet jako pewnego rodzaju patriarchy architektury ukraińskiej i to pomimo uprzedzeń wobec uprzywilejowanych architektów starej szkoły.

Drugą osobistością pełniącą nie mniej ważną rolę był Panteleimon Svystun, w tamtym okresie dyrektor *KhTZ*. Jako „stary rewolucjonista” w latach dwudziestych XX wieku zajmował posadę państwową będąc przewodniczącym Komitetu Regionu Kijowskiego oraz Komitetu Miasta Kijów w roku 1925. Zgodnie z tradycją miast budowanych dla przedsiębiorstw, Svystun był pewnego rodzaju klientem zamawiającym zakwaterowanie dla pracowników *KhTZ*. W roku 1938 został objęty czystką i rozstrzelany, stając się jedną

z najbardziej znanych ofiar „Wielkiego terroru” wśród „najważniejszych managerów przemysłu”.

Należy podkreślić ważną rolę jaką odegrał przy opracowywaniu koncepcji *socmiasta* „Nowy Charków” zespół architektów i architektek. Byli absolwentami Instytutów Sztuki z Kijowa i Charkowa, a wchodził w jego skład: A. Al, F. Amosov, N. Manucharova, I. Taranov-Bilozarov, P. Shpara, V. Mykhailivska, A. Sheremet, M. Dolin, A. Morozov, A. Stanislavsky, E. Yakovlev, P. Dolischensky, V. Koshelev, S. Sevruk i inni. Jak podają niektóre źródła, Lotte Stam-Beese, która przez pewien czas pracowała w Instytucie Projektowania *Dipromisto* w Charkowie, również brała udział w tym projekcie⁹. Zespół ten nie tylko przeprowadził pogłębione prace i stworzył ogromną ilość szczegółowych rysunków, ale samodzielnie podejmował wiele decyzji. To właśnie dzięki pracy zespołowej, podejściu, badaniom oraz umiejętności interpretowania problemów społecznych i wyzwań politycznych, a następnie wyrażania ich w architekturze i przestrzeni miejskiej, stworzone przez nich założenie przestrzenne jest wybitnym przykładem światowego dziedzictwa modernizmu w architekturze oraz myśli nowoczesnej XX wieku.

8. Kadomskaja Marija, Mokrousova Alena, *Zamok vzdohov ili istorija o tom, kak possorilis' Pavel Fedotovich i Nikolaj Viktorovich (Zamek westchnień lub historia klótni Pavla Fedotovicha i Nikolaia Viktorovicha)*, Kijów: Kij 2013.

9. Oosterhof Hanneke, *Leerschool in liefde en architectuur, Lotte Beese en haar relatie met Hannes Meyer (Szkoła nauki o miłości i architekturze, Lotte Beese i jej związek z Hannesem Meyerem)*, „Eigenbouwer - tijdschrift voor de goede smaak” („Eigenbouwer - czasopismo dobrego gustu”), no. 4, Juli 2015, s. 46-63.

3. Budynek mieszkalny z wyodrębnionymi mieszkaniami dla rodzin w kwartale „Typ 3” w trakcie budowy, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1930-1932 (źródło: Archiwum Muzeum KhTZ)

Założenia projektowe

Socmiasto „Nowy Charków” opierało się na następujących głównych założeniach przestrzennych i społecznych:

- autonomia miasta satelitarne;
- ścisłe powiązanie z fabryką;
- „miasto ogród”;
- miasto liniowe, projektowane jako ciąg funkcji i stref wzorowanych na inżynierii maszynowej i produkcji taśmowej;
- socjalizacja stylu życia (wszystkie czynności dnia codziennego powinny odbywać się w kolektywie) wdrożona za pomocą domów-komun, stołówek, pralni i łaźni publicznych, szkół z internatami;
- zapewnienie właściwych warunków sanitarnych (wentylacja krzyżowa, nasadzenia zieleni, wentylacja, insolacja), obiektów sportowych (stadion, boiska sportowe), ośrodków opieki zdrowotnej (zespoły szpitalne, szpital położniczy, solaria publiczne);
- emancypacja kobiet (zwolnienie ich z obowiązku prac domowych dzięki stołówkom, przedszkolom i żłobkom, szkołom z internatami, pralniom publicznym);
- aranżacja domów w szeregi;
- stylistyka ukraińskiego modernizmu regionalnego (konstruktywizm ukraiński).

Miasto satelitarne zlokalizowano w południowo-wschodniej części Charkowa, wzdłuż dzisiejszej alei Moskowsky, w odległości 12 km od historycznej granicy miasta. Wybrano miejsce dogodne pod względem komunikacji, ukształtowania terenu i lokalizacji geograficznej. Budowa osiedla miała rozpocząć się niedaleko wioski Loseve.

Ambitne plany architektów nie ograniczały się do zabudowy tylko mieszkaniowej. W centrum *socmiasta* urbaniści zaplanowali stworzenie funkcji administracyjnych i kulturalnych. W mieście przewidziano teatr, wielofunkcyjną halę kongresową, dom prasy, pałac kultury, budynek teatru radiowego, placówki szkolnictwa wyższego i średniego, planetarium, ośrodek wczasowy, sanatorium, szpital, szpital położniczy, stadion i pałac sportu. Dalsze plany obejmowały budowę hoteli, dworca kolejowego oraz muzeum w zielonym pasie biegnącym wzdłuż alei Moskowsky¹⁰.

10. Alyoshin V.Je., *Razvitie predstavlenija o socialisticheskom poselenii v gradostroitel'stve Ukrainy v 1920-h – nachale 1930-h godov (Rozwój idei osiedla socjalistycznego w urbanistyce Ukrainy w latach dwudziestych i na początku trzydziestych XX wieku)*, praca doktorska, KievNIIPgradostroitel'stva, 1985) <http://alyoshin.ru/Files/diss/al_diss_01.html> [dostępna od 23 marca 2018].

Infrastrukturę społeczną i komunalną projektowano w układzie równomiernie rozplanowanej i gęstej sieci powiązań. Zakład produkcyjny oraz *socmiasto* miały posiadać własną elektrownię, sieć kanalizacyjną i wodną. Dzięki temu zakład i jego osiedle miały być niezależne od infrastruktury Charkowa.

Duży wpływ na projekt całości miały koncepcje urbanistyczne z okresu sowieckiego modernizmu międzywojennego (konstruktywizmu), np. koncepcja idealnego miasta liniowego Ivana Leonidova czy wydzielenie stref funkcjonalnych autorstwa socjologa Nikołaja Milyutina¹¹. *Socmiasto* „Nowy Charków” ma układ liniowy i potencjalnie mogło rozwijać się w kierunku południowo-wschodnim bez żadnych ograniczeń. Była to pierwsza realizacja miasta pasmowego Nikołaja Milyutina w Związku Radzieckim. Osiedle zakładów *KhTZ* składało się z wyraźnie wyodrębnionych stref funkcjonalnych, przebiegających względem siebie równolegle wzdłuż głównej osi i arterii komunikacyjnej w pobliżu alei Moskowsky. Są tam: strefa przemysłowa zakładów produkcji traktorów, liniowa infrastruktura transportowa - kolej i tramwaje (od lat trzydziestych) oraz metro (od roku 1975), a także sieci i infrastruktura komunalna, 500-metrowa strefa ochrony sanitarnej i tereny mieszkaniowe. Spośród wszystkich modeli urbanistycznych idea miasta pasmowego jest najbardziej zbliżona do wizji przemysłu maszynowego i jego taśm produkcyjnych.

Pomimo ciągłych dyskusji z architektami reprezentującymi ruchy konserwatywne, projektanci soc-

11. Milyutin N.A., *Sotsgorod: Problema stroitel'stva socialisticheskich gorodov: Osnovnye voprosy racional'noj planirovki i stroitel'stva naseleennykh mest SSSR (Socmiasto: Problem budowy miast socjalistycznych: główne zagadnienia racjonalnego planowania i budowy sowieckich osiedli)*, Moskwa: Gosudarstvennoe izdatel'stvo (Wydawnictwo Państwowe) 1930.

4. Panorama kwartałów „Typ 1” i „Typ 3”, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1930-1932 (źródło: Tsapenko M.N., *O realisticzkich osnovah sovetskoj arhitektury*, Moskwa 1952)

5. Klub-stołówka, proj. A. Al. i A. Tarusov, 1930-1932 (fot. I. Gubkina, 2016)

miasta wspierani przez Pavla Alyoshina skutecznie bronili nowych i eksperymentalnych idei zaproponowanych w szczegółowym *master planie* z roku 1930. Jednym z najważniejszych osiągnięć autorów projektu „Nowego Charkowa” było zapewnienie dobrych warunków sanitarnych i korzystnych rozwiązań w zakresie zdrowia publicznego. Idea „miasta-ogrodu” oferująca równie komfortowe warunki życia wszystkim mieszkańcom oraz równy dostęp do zasobów naturalnych (słońce, roślinność i powietrze) została wdrożona na wiele sposobów. Strefa ochronna całkowicie wchłaniała niebezpieczne emisje pochodzące z fabryki a jednocześnie służyła jako Park Kultury i Rekreacji im. Władimira Mayakovskiy’ego. Budynki mieszkalne zatopione były w zieleni mini parków i ogrodów. Jar miał zamienić się w duży park. Petro Shpara wspomina dyskusje na temat rozmieszczenia budynków mieszkalnych: „My, młodzi, razem z Pavlem Alyoshinem, proponowaliśmy nowy układ tzw. szeregi domów. Polegało to na tym, że budynki miały być usytuowane ścianami bocznymi lub przodem do ulicy, czyli w sposób najbardziej zgodny z wymaganiami życia socjalistycznego. Posługiwaliśmy się sloganami takimi jak „*Precz ze starymi kapitalistycznymi zamkniętymi kwartałami! Zamiast nich szeregi domów i wentylacja krzyżowa!*”¹². W ten sposób szeregi domów stały się główną zasadą organizowania skupisk mieszkalnych.

System widziany z perspektywy mniejszej skali składał się z elementów strukturalnych - kwartałów, tworzonych zgodnie z nie mniej znaną koncepcją soczewicznego modernizmu międzywojennego (konstrukttywizmu) - *zhytlokombinat*¹³. Dzielnica mieszkaniowa „Nowy Charków” obejmowała 36 tzw. poszerzonych kwartałów o wielkości od 8 do 10 hektarów. Stanowiły one *zhytlokombinaty* przewidziane na około 2700 do 3000 mieszkańców. *Zhytlokombinaty* zostały zaprojektowane jako jednolite „pulsujące” organizmy, po-

łączone na drugiej kondygnacji przeszklonymi łącznikami pomiędzy budynkami mieszkalnymi z osobnymi mieszkaniami dla rodzin, komunami (akademikami) dla osób samotnych, przedszkolami, żłobkami i stołówkami¹⁴. Rozwiązanie to stworzono, aby uregulować i zorganizować życie mieszkańców łącznie z ich codziennymi praktykami. Miało to zracjonalizować nie tylko dzień pracy, ale również życie prywatne i czas wolny. Dodatkowo było to spełnieniem jednego z wymogów stawianych *socmiastu*, czyli całkowita socjalizacja wszystkich sfer życia człowieka zgodnie z koncepcją *Nowego bytu*¹⁵.

Kolejną misją społeczną była emancypacja kobiet poprzez architekturę. Państwo zobowiązało się do zapewnienia kobietom równego dostępu do kariery zawodowej, do osiągnięcia niezależności finansowej i rozwoju osobistego poprzez przejęcie na siebie niewynagradzanych obowiązków domowych i opieki nad dziećmi. Planiści stworzyli szeroką sieć przedszkoli, żłobków publicznych, stołówek oraz zakładów świadczących usługi dla gospodarstw domowych. Można je było znaleźć w każdej dzielnicy w pobliżu budynków mieszkalnych. Szczególny nacisk położono na dwa główne zadania, którymi tradycyjnie obciążane były kobiety: „kuchnia” i „dzieci”. Warto zauważyć, że żadne mieszkanie w *socmieście* nie posiadało kuchni. Według autorów było to „uwolnienie kobiet z niewolnictwa kuchni”. Posiłki w całości miały odbywać się w stołówkach. Każdy *zhytlokombinat* musiał posiadać cztery wygodne żłobki i przedszkola z ogrodami, w których dzieci miały cieszyć się drzemką w ciągu dnia na świeżym powietrzu, zdrową żywnością i przebywaniem na słońcu. Kobiety zachęcano do karmienia piersią. Na czas karmienia kobiety mogły oddalić się z pracy i udać się do żłobka. Nina Manucharova, znana pionier-

12. Shpara P.E., *Zapiski architekta (Zapiski architekta)*, Kijów: Budivelnik 1988, s. 24.

13. Zhytlokombinat – zintegrowane obiekty mieszkalne.

14. Lejbfrejd A.Ju., Poljakova Ju.Ju., *Har'kov. Ot kreposti do stolicy: Zаметki o starom gorode (Charków. Od forticy do stolicy: Zapiski o starom mieście)*, Charków: Folio 1998, s. 293.

15. Ikonnikov A.V., *Arhitektura 20 veka. Utopii i real'nost' (Architektura dwudziestego wieku. Utopia i rzeczywistość)*, tom 1, Moskwa: Progress-Tradycja 2001, s. 336-339.

6. Przedszkole i żłobek, proj. N. Manucharova, 1930-1932 (fot. I. Gubkina, 2018)

ka ukraińskiej architektury okresu międzywojennego, zaprojektowała przedszkola usytuowane w ustronnych miejscach, wyposażone w specjalne podjazdy zapewniające bezpieczeństwo i łatwy dostęp dla dzieci oraz wózków dziecięcych. W projekcie, który powstał pod wpływem idei Alexandry Kollontai, przewidziano odizolowanie dzieci w wieku szkolnym od „burżuazyjnych wpływów rodziny w okresie jej wymierania” poprzez umieszczanie ich w socjalistycznych szkołach z internatem, zlokalizowanych z dala od miejsca zamieszkania. Taką właśnie szkołę na 2000 dzieci zbudowano w *socmieście* przy ulicy Druha Pyatyrichka¹⁶. Jednak ze względu na zmianę kursu politycznego w „Nowym Charkowie” nie powstały kolejne szkoły z internatem, a ta istniejąca nigdy nie funkcjonowała w tym charakterze. Zależnie od okresu nazywano ją „szkołą międzynarodową”, „szkołą gigantem” lub „szkołą pracy”. Należy wspomnieć, że z powodu niewystarczającej liczby obiektów socjalnych, kulturalnych, stołówek i przedszkoli oraz niskiej jakości usług, wszystkie te plany zadziały odwrotnie do zamierzeń, sprawiając, że życie kobiet pracujących w fabryce było niezmiernie trudne i przeciążone problemami domowymi oraz walką z systemem.

Można się pokusić o stwierdzenie, że budynki reprezentujące globalne i regionalne trendy modernistyczne mają wspólną stylistykę, architekturę i wzornictwo. Dzięki akcentowaniu prostoty, funkcjonalności i racjonalności rozwiązań oraz „uczciwości” materiałów z wykorzystaniem surowej cegły całość kompleksów mieszkaniowych przypomina racjonalistyczną szkołę Hannesa Meyera i amerykańską ceglana architekturę korporacyjną i przemysłową. Typowe dla tej architektury radykalne podejście do kwestii społecznych widoczne jest w specyficznej typologii budynków i ich wyglądzie.

Osobnej wzmianki wymaga wpływ Pavlo Alyoshina, wyraźnie zaznaczony w stylistyce i kompozycji budynków „Nowego Charkowa”. Alyoshin jeszcze przed rewolucją po mistrzowsku opanował metody kompozycji urbanistycznej. Udało mu się przełamać monotonię konstrukcji przemysłowych dzięki zróżnicowaniu liczby kondygnacji w budynkach oraz ich rytmu. Pożądany efekt osiągnął również dzięki skonstruowaniu monolitycznych wolumenów budynków mieszkalnych

z bardziej złożonymi kompozycyjnie formami budynków kultury, usług i edukacji. Jako zwolennik neoklasycyzmu Alyoshin akceptował nową architektoniczną formę konstruktywizmu, a nawet uważał, że unikalną architekturę ukraińską trzeba stworzyć na bazie konstruktywizmu¹⁷. Dlatego Pavlo Alyoshin zalecał stosowanie lokalnych surowców w miejsce stiuku nakładanego na cegłę, tak aby odświeżyć piękno oryginalnego materiału. W dzielnicy *KhTZ* dominowały podziały horyzontalne połączone ze szlifowanymi murami z cegły wapiennej i wstawkami z czerwonej cegły na poziomie okien. Podobne metody Alyoshin stosował też przy innych projektach, na przykład projektując pierwszy budynek mieszkalny dla lekarzy w Kijowie. Szczególne wymagania stawiał pod względem jakości i wygody. Zwracał uwagę na parametry ergonomiczne, nawet na poziomie pojedynczych elementów projektu. Tak więc próby wykreowania rodzimych form modernizmu w okresie międzywojennym przebiegały na Ukrainie podobnie jak w innych krajach. To właśnie Pavlo Alyoshin wraz ze swoimi współpracownikami oraz studentami dążył do stworzenia teoretycznie ugruntowanego i progresywnego konstruktywizmu ukraińskiego, stanowiącego przeciwieństwo stylu akademickiego, folklorystycznego i dekoracyjnego.

Ostatecznie udało się zaprojektować kompleks unikalnej zabudowy, oparty na ideowym podejściu do szeregu zadań urbanistycznych i funkcjonalnych, realizujących jednocześnie wyzwania polityczne i społeczne. Było to możliwe dzięki wpływom Alyoshina, jego powiązaniom personalnym, jego pozycji, doświadczeniu, umiejętnościom zarządzania projektem oraz zdolnościom pedagogicznym. Nie bez znaczenia był też fakt, że kierował bardzo utalentowanymi, pracowitymi, odważnymi i ambitnymi architektami i architektkami.

Budowa

Proces budowy *socmiasta* naznaczony był tragicznymi wydarzeniami. Był to czas przechodzenia od modernizmu do klasycyzmu totalitarnego i socrealizmu, czas zmian w polityce gospodarczej, narastającego terroru Stalina i *holodomoru*, czyli wielkiego głodu

16. Asyeyev Yu.S., Vechers'kyj V.V., Hodovanyuk O.M. i inni, pod redakcją: Tymofiyenko V.I., *Istoriya ukraiyns'koyi arhitektury (Historia architektury ukraińskiej)*, Kijów: Tehnika 2003.

17. Alyoshin V.Je., *Razvitie predstavleniya o socialisticheskom poselenii v gradostroitel'stve Ukrainy v 1920-h - nachale 1930-h godov (Rozwój idei osiedla socjalistycznego w urbanistyce Ukrainy w latach dwudziestych i na początku trzydziestych XX wieku)*, praca doktorska, KievNIIPgradostroitel'stva, 1985) <http://alyoshin.ru/Files/diss/al_diss_01.html> [dostępna od 23 marca 2018].

7. Dom-komuna, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1930-1932 (fot. A. Astapova)

du, a właściwie zamorzenia głodem Ukrainy. Czystki Stalina dotknęły robotników i kierowników zakładów *KhTZ*. Niestety szczegółowo zaplanowany projekt konstruktywistyczny doczekał się jedynie częściowej realizacji.

Fundamenty pod fabrykę i osiedle położono w roku 1930. Ponieważ fabryka miała charakter priorytetowy, wszystkie finanse i siłę roboczą skierowano przede wszystkim na jej budowę. Odbyło się to kosztem dobrej jakości domów dla robotników. Osiedle budowano w sposób maksymalnie oszczędny, przedłużając terminy oddania. Musiało się to skończyć odstępstwami od projektu oryginalnego oraz zmniejszeniem liczby zbudowanych kwartałów. W roku 1932 powstały cztery kwartały *socmiasto* „Nowy Charków”. Dwa z nich to tzw. „Typ 3”, a kolejne dwa to „Typ 1”. Zostały zlokalizowane wzdłuż osi przebiegającej przez kwartał centralny. Konceptje autorów zostały praktycznie w pełni zrealizowane w *zhytlokombinacie* „Typu 3”. Na drugim piętrze części wspólnej wprowadzono pewne zmiany, gdzie zaplanowano stworzenie przestrzeni publicznej z ogrzewanymi łącznikami. Budynki akademików zostały w dużym stopniu przeprojektowane. Przestrzeń wspólna i udogodnienia części prywatnej zostały zredukowane, tak aby całość zagęścić i obniżyć koszty. Z pokoiw usunięto toalety i umywalki, zamiast tego wprowadzono jedną wspólną toaletę i jeden wspólny prysznic na każdej kondygnacji. Niewątpliwie ucierpiały na tym warunki mieszkania. „Typ 1” przeszedł drastyczną zmianę i w niczym już nie przypominał klasycznego *zhytlokombinatu*. Zachowała się jedynie stylistyka, taka jak w całym *socmieście*¹⁸.

W roku 1932 ruszyła kampania ostrej krytyki konstruktywizmu, potraktowanego jako obcy styl kosmopolityczny. W całym ZSRR masowo przeprojektowywano budynki w stylu konstruktywistycznym. Zredukowano też skalę obiektów publicznych. Właśnie w tym okresie w prasie fachowej pojawiły się bardzo krytyczne artykuły wobec projektu *socmiasta* „Nowy Charków”. O architektach mówiono, że są powierzchowni i słabo wykształceni, a ich decyzje wadliwe. Wiele innowacyjnych pomysłów takich jak wykorzystanie płaskich dachów na solaria i miejsca zieleni czy też zabudowane łączniki nazwano marnotrawstwem, uznano za szkodliwe a nawet bezsensowne i ostatecznie nigdy nie powstały. Kiedy w roku 1934 stolicę przeniesiono z Charkowa do Kijowa, budowa osiedla dla robotników *KhTZ* przestała być w centrum

zainteresowania czynników oficjalnych i prasy. Projekt stracił większość finansowania. Oprócz wspomnianych czterech kwartałów powstały jedynie kino, „gigantyczna szkoła” oraz kilka budynków w kompleksach szpitalnych i administracyjno-wojskowych. Tylko tyle zostało z całej wielkoskalowej koncepcji stworzonej przez architektów pod kierunkiem Alyoshina. Ale nawet i tu nie obeszło się bez cięć. Całkowicie wstrzymano budowę budynków publicznych takich jak teatry, kluby, telegraf i hotel, mimo że miały obsługiwać całe miasto.

Ponieważ państwo wycofało się z rozwiązywania problemów społecznych i jednocześnie cięto wydatki na infrastrukturę, usługi i transport, ludzie byli zmuszeni poświęcać swój wolny czas na walkę z codziennymi problemami i ponosić koszty transportu. Jednak należy podkreślić, że te pełne hipokryzji i niesprawiedliwe działania nie tylko spowolniły tempo budowy, ale również zmniejszyły skalę budownictwa mieszkalnego. Powstały zaledwie cztery kwartały mieszkalne spośród trzydziestu sześciu zaplanowanych. Tak więc zaledwie niewielka część pracowników fabryki mogła zamieszkać w wygodnych domach, pozostali dalej mieszkali w przepełnionych barakach, bez kanalizacji, ogrzewania centralnego czy prywatności. Taka sytuacja trwała do lat sześćdziesiątych XX wieku¹⁹.

W tym mocno ograniczonym zakresie prace na terenie *KhTZ* były kontynuowane jeszcze w roku 1936, rozpoczynając budowę nowych zakładów stanowiących część kompleksu przemysłowego Loseve. Przyjęto wówczas totalitarny styl klasyczny, zwany również stylem post-konstruktywistycznym, całkowicie zarzucając w tym aspekcie założenia planu generalnego *socmiasta*, jak również jego orientację społeczną. Po II wojnie światowej osiedle rozwijało się dynamicznie z zachowaniem podziału na kwartały wprowadzonego przez zespół Alyoshina. Tym razem zapanował styl socrealistyczny, dalej rozwijany przez architektów Antona Matorina i Virę Montlevich.

W okresie powojennym udało się kontynuować niektóre aspekty *socmiasta* „Nowy Charków”, a mianowicie: ideę „miasta-ogrodu” i „miasta liniowego”. Dzielnica *KhTZ* była najbardziej „zieloną” częścią Charkowa, a jednocześnie najgęściej zaludnioną. Było to miejsce wygodne do życia i do pracy, w pełni autonomiczne. Niezależnie od zaistniałych okoliczności sama koncepcja miasta liniowego utrzymała się i nadal roz-

18. Sheremet T.A., *Gorod, stavshij sud'boj (Miasto, które stało się przeznaczeniem)*, Luhansk: Polygraphic center „Maxim” 2012, s. 28-29.

19. Lyubavsky Roman, *Povsyakdenne zhyttya robotnykiv Harkova v 1920-ti - na pochatku 1930-x rokov (Życie codzienne robotników charkowskich w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych XX wieku)*, Charków: Rarytety Ukrainy 2016, s. 66-67.

8. Panorama kwartałów „Typ 1” i „Typ 3”, projekt Pavel Alyoshin z zespołem, 1930-1932 (fot. A. Astapova)

wijała: w części południowo-wschodniej powstawały nowe dzielnice tworząc wielkie osiedla *Horyzont 1* i *2*. W latach sześćdziesiątych *socmiasto* „Nowy Charków” nie było już miastem satelitarnym. Po wybudowaniu osiedla *Novy Doma* na terenie dawnej stacji selekcji roślin, „Nowy Charków” stał się częścią Charkowa. Idea miasta liniowego okazała się trafna w warunkach rozrastającego i rozwijającego się ośrodka, ponieważ radykalnie zmieniła kompaktowy charakter Charkowa na układ pasmowy²⁰.

Ochrona

Obecnie ochrona dziedzictwa architektonicznego *socmiasta* jest zagrożona. Z jednej strony starzejące się budynki grożą zawaleniem, a ich mieszkańcy podejmują chaotyczne i niewłaściwe próby ich odbudowy. Z drugiej strony, Ministerstwo Kultury nie spełnia swojego obowiązku w zakresie ochrony, monitorowania, kontroli i zachowania dziedzictwa kultury okresu lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Obecnie jedynie pięć kwartałów mieszkalnych w „Nowym Charkowie” wpisanych jest na listę dziedzictwa urbanistycznego. W latach niepodległości Ukrainy nie monitorowano stanu obiektów i żaden nowy budynek *socmiasta* nie został wpisany na listę dziedzictwa. „Gigantyczna szkoła” i kompleks szpitalny nie są chronione przez prawo, wojskowy kompleks administracyjny popada w ruinę, a budynki fabryki były przebudowywane już kilkakrotnie. Wszystkie trzy żłobki z przedszkolami zostały przebudowane, podobnie jak dwa kluby-stołówki. W roku 2015 rozebrano zbudowane w roku 1933 kino *Ordzhonikidze* i na jego miejscu powstał supermarket. Dodatkowo przepisy o ochronie dziedzictwa na Ukrainie są niejasne i pozostawiają sporo możliwości ich obejścia. Może to być przyczyną działań korupcyjnych i stawia stan dziedzictwa pod znakiem zapytania. Martwi również zachowanie urzędu miasta Charków oraz Departamentu Ochrony Dziedzictwa Charkowskiego Regionu Administracyjnego. Niezależnie od przyznanego statusu ochrony przez tyle lat nigdy nie przeprowadzono tam żadnych działań konserwatorskich. Doszło nawet do tego, że w roku 2017 Urząd Miasta zlecił wymianę wszystkich autentycznych okien na klatkach schodowych budynków mieszkalnych i akademików na białe okna plastikowo-stalowe w ogóle nie pasujące kolorem do podziałów ram okiennych. Ponadto, w wyniku korupcji władze miasta przeznaczyły całą strefę parkową pomiędzy fabryką a osiedlem pod zabudowę, którą będzie realizował największy deweloper Charkowa *Zhitlobud-1*. Wpływie

to negatywnie na warunki środowiskowe i całkowicie pogrzebie podstawową ideę pierwszego miasta liniowego z jego podziałami na funkcje i strefy.

Podsumowanie

Jak każde „miasto-słońce” na postsowieckim terytorium, *socmiasto* „Nowy Charków” łączy w sobie niepodważalne osiągnięcie, jakim było stworzenie nowego rodzaju osiedla w bardzo złożonej sytuacji społecznej. Specyficzna grupa mieszkańców, bezrobocie, przestępczość, porzucone i puste parcele wcześniej stanowiące własność fabryki – to główne problemy dzisiejszego *socmiasta*. Winę za obecne problemy społeczne ponosi w głównej mierze transformacja ustrojowa Ukrainy. Przejście na gospodarkę rynkową, niekontrolowana przez społeczeństwo prywatyzacja, zamknięcie giganta przemysłowego, jakim był *KhTZ* i w ślad za tym upadek wielu innych zakładów będących częścią kompleksu przemysłowego spowodowało, że mieszkańcy dzielnicy stracili pracę.

We współczesnym dyskursie tradycyjnie odrzuca się modernizm socjalistyczny w architekturze i klasyfikuje się go jako „przesadę socjalną”, „utopię” i „błąd”. W ten sposób architekturę i architektów obarcza się odpowiedzialnością za kryzys społeczny. Czy przypadkiem nie dochodzi tu do pomylenia przyczyn i skutków i czy nie traktujemy socjalnie ukierunkowanej architektury tak samo, jak stalinowscy krytycy sztuki lub historycy? Przecież w ZSRR ani intelektualiści, ani społeczeństwo nie mieli żadnego wpływu na proces decyzyjny w sferze finansowania, wdrażania, ekonomii, polityki ani warunków, w jakich znalazły się miasta. *Socmiasto* „Nowy Charków” jest produktem burzliwych czasów, powstałym przy udziale utalentowanych entuzjastów, ich kreatywnych badań i dramatycznego ścierania się idei. „Nowy Charków” jest nie tylko dziedzictwem architektury, ale również odzwierciedleniem tego, czym dla architektów było sprawiedliwe miasto i jak mocno wierzyli w polityczną i społeczną rolę architektury. Zachowanie złożonego i kontrowersyjnego dziedzictwa radykalnej architektury modernistycznej, obejmującej silny komponent społeczny jest zadaniem trudnym.²¹ Zachowanie i trwałe funkcjonowanie wielkokubaturowych obiektów lewicowego urbanizmu oraz dziedzictwa przemysłowego w warunkach post-industrialnych i post-sowieckich stanowi niemiernie trudne wyzwanie. Czy my, badacze, naukowcy i społeczeństwo obywatelskie, będziemy mieli na to wpływ?

20. Antonov V.L., *Gradostroitel'noe razvitie krupnejshih gorodov (Rozwój urbanistyki największych miast)*, Simferopol 2005, s. 19-52.

21. Hubkina Jewhenija, *Krieg der Werte (Wojna wartości)*, „Springerin”, no. 3 (2017), s. 38-43.